

De ondersoorten van de Tjiftjaf
(*Phylloscopus collybita*)

Inleiding:

Allemaal hebben we wel eens kennis gemaakt op onze vogeltochten met de tjiftjaf, dat tamelijk saai geel-groen gekleurde vogeltje wat zich onrustig door de begroeiing beweegt en af en toe een monotoon "tjif-tjaf-tjif-tjaf" zingt. Deze zang nu stelt niemand voor problemen. Moeilijker wordt het al om de tjiftjaf aan zijn roep te herkennen en dan speciaal om hem van andere phylloscopi te onderscheiden, zoals van de fitis. Want de vogeltjes van deze familie, die ook wel loofzangers worden genoemd, hebben vaak een roepje dat klinkt als "wiët" of "huwiet" al dan niet vragend of dalend of hoe men ze dan ook anders via dat soort ezelsbruggetjes uit elkaar wil houden.

De eerder genoemde tjiftjaf mag zich alweer ongeveer een jaar in mijn min of meer speciale aandacht verheugen. Dit kwam eigenlijk zo: op 8-1-1977 nam ik op aanwijzen van C.v.d. Wiel een tjiftjaf waar in het bovenbos (Amsterdamse Bos). Dit was echter nog niet alles want op 8-1-1978 zag ik, samen met mijn broer, weer een tjiftjaf in het Amsterdamse Bos en wel bij het excursiepad.

Deze vogel heb ik nog gezien tot en met 19-2-1978 zodat hier van overwinteren, of een verregaande poging daartoe, sprake was. Tegelijkertijd zat er in januari ook een tjiftjaf op een andere plaats n.l. bij het Ignatiuscollege in de Anthonie van Dijkstraat. De tjiftjafkoek was die winter echter nog niet op, want op 19-2-1978 nam ik aan de Waver nog een derde ex. waar samen met Joop Buker.

Deze waarnemingen brachten mij toe om een stukje te schrijven over overwinterende tjiftjafs, dat gepubliceerd werd in het blad van de Vereniging voor Natuurstudie "Tuurna". In dit verhaaltje maakte ik een vergelijking tussen de "bos"tjiftjaf (die bij het excursiepad) en de "school"tjiftjaf (die bij het Ignatiuscollege) voor wat betreft kleedkenmerken, tamheid, biotoop, gedrag en mogelijk herkomstgebied. Dit laatste punt deed ik met de gebrekkige en onduidelijke informatie uit de verschillende veldgidsen. Ik kwam toen tot de conclusie dat de "school"tjiftjaf een ex. was van onze eigen populatie (de vogel was namelijk niet vaal, doch gewoon geel en groen gekleurd) terwijl de "bos"tjiftjaf daarentegen een vertegenwoordiger van een noordelijker populatie moest zijn (vanwege het vaalbruine verenkleed met weinig geel en groen) die onze streken had opgezocht om de winter te doorstaan. Voor mij was de kous toen af en ik kon niet vermoeden dat ik nog hetzelfde jaar zou starten met een grondiger onderzoek naar dit vogeltje.

Dat is dus gebeurd en wel naar aanleiding van weer een veldwaarneming, echter nu een oudere: in mijn vogeldagboek stootte ik op een waarneming van een merkwaardige tjiftjaf aan de Jachthavenweg, die ik samen deed met A.N. Swart. Maar hierover verderop meer. Ik heb mij sindsdien verdiept in de verschillende ondersoorten en variëteiten die er van de tjiftjaf bekend zijn. Wat ik te weten ben gekomen heb ik in het onderstaande verhaal genoteerd.

De tjiftjaffen:

Het is het gemakkelijkst om twee soorten te onderscheiden n.l. de tjiftjaf *Phylloscopus collybita* met de rassen canariensis en exsul (op de Canarische eilanden), ibericus (Noord-West Afrika en het Iberisch schiereiland), collybita (West-Europa), abietinus (Noord- en Oost-Europa), en tristis (Siberië) die (met uitzondering van de eilandvormen) een aaneengesloten verspreiding hebben in Eurazië; en als tweede de zogenaamde bergtjiftjaf *Phylloscopus sindianus*, die een tamelijk geïsoleerd en verspreid voorkomen heeft in de N.W.Himalaya de Pamurs, Sinkiang en in de Kaukasus waar een sterk gelijkende vorm voorkomt n.l. lorenzii (deze tweede soort zal niet verder behandeld worden).

Zoals Vaurie (1959: 273) al opmerkte loopt er een lijn van Noord-Afrika via Spanje naar Noord-Noorwegen waarlangs de intensiteit en felheid van de kleuren afneemt.

Langs een andere lijn die loopt via Noord-Noorwegen naar Noord-Eurazië kan er in het algemeen ook gesproken worden van een afname van intensiteit van de kleuren. Deze afname is echter niet gelijk aan, en zo duidelijk als, die in West-Europa.

In een groot deel van het oostelijk en zuidoostelijke verspreidingsgebied (Siberië, Noordoost-Iran) is de kleur wisselend en Vaurie rekent deze vogels tot een aparte subspecies te weten fulvescens. Deze populaties bestaan echter voor het grootste deel uit hybride vogels die ontstaan zijn uit een menging van tristis die naar het westen oprukt en abietinus die naar het oosten zijn gebied probeert uit te breiden. Hierdoor is het niet duidelijk of deze vogels nu tot een aparte ondersoort behoren of niet.

De ondersoorten:

Hieronder volgt een overzicht van de verschillende bekende ondersoorten die in Europa voorkomen of zijn waargenomen.

Van alle subspecies zal het volgende behandeld worden: kleuren van het verenkleed, kortweg het uiterlijk, de kleuren van de niet bevederde delen, het broedgebied, het overwinteringsgebied en het voorkomen en de status in Nederland.

Phylloscopus collybita collybita

Uiterlijk: bovendelen olijfbruin met een beetje meer olijfgeel op de stuit. Wenkbrauwstreep geelwit; oorstreek en wangen geelbruin olijfkleurig gevlekt. Onderdelen vuilwit, geel gevlekt op de borst en buik. Op de flanken gaat het vuilwit over in geelbruin. Ondervleugeldekveren, okselveren en de vleugelboeg geel. Vleugels en staart bruinig met langs de pennen licht geel-olijfkleurige randjes.

Onderstaartdekveren geel.

Kleuren niet bevederde delen: snavel donker hoornkleurig, geelbruin aan de basis van de ondersnavel; poten donkerbruin.

Broedgebied: Ierland en Groot-Brittanië (met uitzondering van Noord-Schotland en de buitenste Hebriden), Nederland, België, het zuiden en westen van Duitsland, Denemarken, Frankrijk, Zwitserland, Tsjechoslowakije, Zuid-Polen, Oostenrijk, Hongarije, Roemenië, en in de bergen van Italië, Bulgarije en Joegoslavië. Deze subspecies mengt zich met abietinus in Noord-Duitsland en Noord- en Oost-Polen.

Overwinteringsgebied: het zuiden van het broedareaal met inbegrip van Zuid-Engeland en het hele Middellandse zeegebied tot ongeveer 13° noorderbreedte in West-Afrika en in het oosten tot in Egypte, Syrië en Irak.

Voorkomen en status in Nederland: talrijke broedvogel. Najaarstrek van half augustus tot in half oktober, voorjaarstrek van half maart tot eind april. Er zijn verschillende winterwaarnemingen bekend.

Phylloscopus collybita abietinus:

Uiterlijk: valser en grijzer op de bovendelen dan collybita en minder diep olijfbraun. Weinig geelbruin en geel op de borst en de flanken zodat de onderdelen inclusief de onderstaartdekveren witter tonen. N.B. de roep van deze vorm is anders dan van collybita; lijkt n.l. op het "tsjiep"geluid van een kuiken in nood.

Kleuren niet bevederde delen: als bij collybita.

Broedgebied: Noorwegen, Zweden, Noord- en West-Duitsland, de voormalige Baltische staten, Oost-Pruisen en Noord-Polen, de Kaukasus en Noord-Iran. Kruist met tristis in het oosten van zijn verspreidingsgebied.

Overwinteringsgebied: het zuidelijke Kaspische gebied, West-Iran, Irak, Zuid-Arabië, Egypte, Soedan, Ethiopië, Eritrea, Somalië en Kenya.

Status en voorkomen in Nederland: dwaalgast, doch vermoedelijk zeldzame doortrekker in het najaar. De vorm is in het veld en in de hand moeilijk van collybita te onderscheiden.

Phylloscopus collybita canariensis:

Uiterlijk: bovendelen meer bruinolijfkleurig en donkerder dan bij collybita. Onderdelen met een diepere geelbruine waas op de zijden van de borst en de flanken. Onderstaartdekveren licht geelbruin. De staart is licht afgerond. N.B. de zang is scherper, korter en lager van toon dan bij collybita met weinig of geen afwisseling tussen hoge en lage noten.

Kleuren van de niet bevederde delen: snavel donker hoornkleurig; poten groenbruin tot geelbruin maar nooit donkerbruin.

Broedgebied en overwinteringsgebied: de westelijke Canarische eilanden.

Status en voorkomen in Nederland: nog nooit waargenomen.

Phylloscopus collybita exsul:

Uiterlijk: een niet erg duidelijk gedefinieerde subspecies. Zou van canariensis onderscheiden kunnen worden op de volgende kenmerken: iets kleiner, lichter en minder olifkleurig van boven en minder rossog doch meer gelig van onderen.

Kleuren niet bevederde delen: snavel als bij canariensis; poten bijna zwart.

Broedgebied en overwinteringsgebied: Lanzarote en misschien op Fuerteventura (oostelijke Canarische eilanden).

Status en voorkomen in Nederland: nog nooit waargenomen.

N.B. de Canarische eilanden worden 's winters en in de trektijd regelmatig bezocht door ibericus en collybita.

Phylloscopus collybita ibericus:

Uiterlijk: bovendelen meer groenolijfkleurig, onderdelen dieper geel met inbegrip van de onderstaartdekveren.

N.B. de zang van deze vorm is geheel afwijkend; deze is namelijk uit meerdere noten samen gesteld en klinkt ongeveer als: "Tjip-tjip-tjip-tjip-wiet-wiet-trrrrr". Notities van Swart op 17.6.1967, Baarn: Tjip-tjip-tjip-tjip-wiet-wiet-tju-tju-tju-tju-tju" of de variant "Tjip-tjip-tjip-tjip-tju-tju-tju-tju-tju-tju-wiet-wiet". (de U neigde naar de ie-klank)

Kleuren niet bevederde delen: snavel als bij collybita; poten licht-bruin tot geelbruin.

Broedgebied en overwinteringsgebied: Iberisch Schiereiland en Noordwest-Afrika. Deze vorm blijft voor het grootste deel in de broedgebieden overwinteren, maar er worden regelmatig exemplaren waargenomen op de Canarische eilanden.

Status en voorkomen in Nederland: dwaalgast. Een waarneming van een zingend exemplaar, van eind april tot voorbij half juni, bij Baarn.

Phylloscopus collybita fulvescens:

Uiterlijk: de bovendelen en staart zijn nog meer grijsbruin dan bij abietinus en de olijfkleur is beperkt tot enkele plaatsen n.l. de stuit, de bovenstaartdekveren en de vleugels. Onderdelen lichter, witachtig of geelbruin. De onderstaartdekveren zijn vuilwit of geelbruin. De borst is niet geel gevlekt. Gele vleugelboeg. De witte of geelwitte oogring is erg in het oog springend.

N.B. de roep is opvallend, n.l. een luid "wiet-wiet".

Deze vorm is zeer variabel wat kleedkenmerken betreft en het is de vraag of de vogels die nu onder deze naam zijn verzameld wel als een aparte ondersoort kunnen en moeten worden beschouwd. Er zijn dan ook auteurs die voorstellen om fulvescens als synoniem voor tristis te gebruiken.

Kleuren niet bevederde delen: snavel vrij donker; poten donkerbruin tot zwart.

Broedgebied: In siberië van de Petsjora tot de Yenisei. Zuidelijk tot aan Semi-Palatinsk, Minusinsk en Noordwest-Mongolië. Ook in Noordoost-Iran.

Overwinteringsgebied: de zuidelijke delen van het broedgebied ?

Status en voorkomen in Nederland: onregelmatige gast in de trektijd en in de winter.

Phylloscopus collybita tristis:

Uiterlijk: bovendelen bruin tot grijsbruin zonder olijfkleur, behalve op de randjes van de staartpenen en vliegveren, de vleugeldekenveren en meestal de stuit. Dit olijfkleurige kan ook geheel afwezig zijn. Borst en buik vuilwit tot wit, borstzijden en flanken geelbruin. Geen geel in de wenkbrauwstreek, de wangen of de oogring; dit wordt vervangen door geelbruin. Ondervleugeldekenveren en okselveren variërend van heldergeel tot witachtig.

Kleuren niet bevederde delen: snavel bruin; poten tot zwart.

Broedgebied: van de Yenisei door Siberië tot de Kolyma; in het noorden tot de boomgrens; in het zuiden van Altai via de bovenloop van de Lena tot het Tannu Olageberge.

Overwinteringsgebied: de Hymalaya (Kasmir en Buthan), in het zuiden tot Pakistan en de vlakten van India. Ook gerapoteerd uit Baluchistan en Afghanistan.

Status en voorkomen in Nederland: nog niet waargenomen.

De waarneming van 7-8-1976

Hier volgt het eerder beloofde verslag van een waarneming van een tjiftjaf subspecies op 7-8-1976.

Op deze datum merkte A.N.Swart en ikzelf een tjiftjaf op die allerlei kenmerken vertoonde die niet klopten voor de nominaatvorm collybita. Opvallend was het geheel ontbreken van geel en groen in het verenkleed van deze vogel. De bovenzijde was grijsbruin evenals de vleugels die geen geel vleugelboegje hadden.

De onderdelen waren vuilwit en er was geen gele tekening te bekennen op de borst of de buik. De flanken waren geelbruin terwijl de staart een merkwaardige "mooi" bruine kleur had. De wenkbrauwstreep was niet duidelijk te onderscheiden omdat de kop nattig was, tengevolge van een bad dat de vogel zeer waarschijnlijk genomen had, maar wel was te zien dat de oogring niet wit of geelwit was. De poten waren zeer donker (zwart ?) en de snavel bruin. De vogel was zeer mak en kon tot op ongeveer 1 meter benaderd worden. De vogel was zwijgzaam.

Discussie:

Uit het bovenstaande blijkt m.i. duidelijk dat we hier niet met een exemplaar van "onze" tjiftjaf (*collybita*) te maken hebben gehad noch met een exemplaar van *abietinus*, *canariensis*, *exsul*, of *ibericus* omdat deze subspecies alle in meer of mindere mate geel en groen in het verenkleed hebben.

De mogelijkheden die overblijven zijn beperkt n.l. *fulvescens* en *tristis*. Om met de eerste te beginnen: de door ons waargenomen vogel verenigde enerzijds kenmerken in zich die *fulvescens* niet heeft n.l. een mooi bruine staart en anderzijds ontbraken bij hem kenmerken die *fulvescens* wel moet hebben n.l. een gele vleugelboeg, een witte of geelwitte oogring, en olijfkleur op de bovendelen. Een bezoek van Swart aan het zoölogisch museum te Amsterdam bracht aan het licht dat geen enkele van de aldaar bewaarde tjiftjafbalgjes een dergelijke graad van bruinheid haalde, en in het bijzonder vielen de grijsbruine staarten uit de toon bij de intens bruine staart van het door ons waargenomen exemplaar.

Hieruit zou natuurlijk makkelijk de conclusie getrokken kunnen worden dat de vogel behoorde tot het *tristis*-type, maar de zaken liggen niet zo gemakkelijk.

Zoals uit de lijst van gebruikte literatuur blijkt heb ik werken van meerdere auteurs gebruikt. Deze schrijvers nu spreken elkaar tegen op allerlei punten en hebben een verschillende kijk op de ondersoortenproblematiek bij de tjiftjaf. Zo onderscheidt bijvoorbeeld Williamson, in navolging van Ticehurst, *fulvescens* niet als aparte ondersoort, omdat het volgens hem een zodanige mengeling van *tristis* en *abietinus* is dat er door deze hybridisering niet van een subspecies gesproken kan worden. Vocus daarentegen onderscheidt deze subspecies weer wel. Dit bovenstaande is in het kort een van de problemen waarmee je komt te zitten als je zo'n oostelijke tjiftjaf op naam wilt brengen.

Maar nu weer over de waarneming: op grond van de waargenomen kenmerken acht ik voor mijzelf voldoende bewezen dat we niet met een exemplaar van het *fulvescens*-type te maken hebben gehad maar met een vogel die onder naam *tristis* gerangschikt moet worden. Desondanks zal deze waarneming (door de C.N.A. tenminste) niet als eerste waarneming van deze subspecies in Nederland worden aangenomen omdat het verschil tussen de twee ondersoorten zeer klein kan zijn en de vogel niet als bewijsstuk getoond kan worden.

Nawoord: Ik zou hierin alle waarnemers die dit stukje lezen willen oproepen elke tjiftjaf een extra blik te gunnen, want m.i. zal dan blijken dat deze oostelijke tjiftjaffen regelmatig voorkomen dan tot nu toe wordt aangenomen.

Steven Schoevaart
Jekerstraat 77'''
1078 MB Amsterdam